

SIROMAŠTVO I NESLUŽBENO GOSPODARSTVO U HRVATSKOJ – KVALITATIVNI ASPEKTI*

Dr. sc. Nenad KARAJIĆ
Filozofski fakultet, Zagreb

UDK: 364.65:331.526.8(497.5)

Sažetak

Obje pojave, siromaštvo i neslužbeno gospodarstvo (NG), čiji se odnos jednim dijelom propituje u ovom radu, na mnogo su načina simptomi tranzicijske krize, odnosno izrazi osipanja društvenih normi u pogledu vjerodostojnosti koncepta moralnosti i socijalne pravde. Usto je NG uvelike povezan s naslijeđem nepoštovanja propisa, zaostalim iz predtranzicijskog razdoblja. Unutar takvoga polazišnog okvira objašnjava se značenje i uloga gospodarstva u sjeni na tri osnovne hipotetičke razine.

Na prvoj se nastoji pokazati kako se većina neformalnih aktivnosti u tranzicijskom razdoblju zbiva unutar strukture ograničenja i poticaja koji dolaze iz službenoga gospodarstva (SG-a), koje regulira sama država, što navodi na postojanje kontinuuma od službene prema neslužbenoj ekonomiji, a to naposljetku pridonosi daljnjem reproduciranju skrivenih djelatnosti i povećanju društvenih nejednakosti.

Na drugoj pretpostavljenoj razini traga se za prepoznatljivim razlikama među poticajima za sudjelovanje u neformalnom sektoru te se pokazuje kako će se potreba za sudjelovanjem u NG-u, kao i čimbenici njegova porasta mijenjati ovisno o kontekstu i brzini transformacije političke i društvene scene u smjeru, pretpostavljeno najboljih, razvijenih tržišnih sustava.

Treći dio rada propituje obilježja i rasprostranjenost sivih aktivnosti u populaciji siromašnih u Hrvatskoj. Obavljenom kvalitativnom analizom upućuje se na zaključak kako NG samo pojačava postojeće socijalne razlike između siromašnih i nesiromašnih osoba. Na razini iskazanoga hipotetičkog razmišljanja prikladno je pretpostaviti kako je konkurentnost siromašnih osoba spram ostalih socijalnih skupina dvostruko sužena, u formalnome i u neformalnom dijelu hrvatskoga gospodarstva. Uz ograničene šanse koje prijete na službenom i neslužbenom tržištu

* *Primljeno (Received): 1. 11. 2001.*

Prihvaćeno (Accepted): 31. 12. 2001.

radne snage, ranjivost siromašnih pospješuju i redistributivne nedosljednosti socijalnih transfera. Kao posljedica, postavlja se zaključna teza o snažnoj polarizaciji između “uključenih” i “isključenih” iz društvenih mreža, odnosno o pojačanoj “socijalnoj isključenosti” siromašnih u hrvatskom društvu.

Ključne riječi: neslužbeno gospodarstvo, siromaštvo, društvene mreže, društvene nejednakosti, socijalna isključenost

Uvod¹

Često možemo čuti kako sklonost izigravanju i zaobilaženju propisa nije ništa novo u društvu u kojemu je varanje desetljećima bilo uobičajeno, ako ne i poželjno, kao čest oblik ponašanja koji slijedi iz nemogućnosti privatne inicijative. Uostalom, recentno je istraživanje mišljenja hrvatske javnosti (Štulhofer i Karajić, 1996; Karajić, 2000) otkrilo kako dvije trećine ispitanika vjeruje da su glavne osobine novih hrvatskih poduzetnika politički klijentelizam, iskorištavanje drugih ljudi i nepoštenje. Kad je, pak, riječ o glavnim čimbenicima uspjeha i napredovanja na društvenoj ljestvici u nas, anketirani su građani na vrhu ljestvice istaknuli snalažljivost, veze, poznanstva i novac. Prema sličnim anketama obavljenima u Srednjoj i Istočnoj Europi (Lewis, Webley i Furnham, 1994), rezultati vrijede, uz neznatna odstupanja, i za ta mošnje ispitanike.

Lekcija je, čini se, očita. Nestankom starog režima, uvriježene se negativne navike i dalje održavaju. Stoga je to točnije pretpostaviti kako su nepostojanje moralnog postupanja i neizgrađenost mehanizama pravne države i pravne sigurnosti plodno tlo za neslužbene gospodarske aktivnosti u zemljama u tranziciji. Međutim, zaključak koji bi smjerao razloge NG-a proglasiti tek naslijeđem prevladane političke i gospodarske prošlosti ili samo posljedicom još nedovršene transformacije u tržišno gospodarstvo bio bi samo djelomice točan. Iako jest jedna od znakovitih pojava tranzicijskog prestrukturiranja, siva ekonomija djeluje u svim “reguliranim” sredinama, neovisno o tome je li riječ o tržišnim ili etatističkim gospodarstvima.

Što, dakle, čini univerzalnost procesa sivoga gospodarstva? Odgovor na to pitanje zasigurno nije jednoznačan niti općenit, no u traganju za njime naziru se nužne točke koje valja propitati u odnosu prema dosad istraženim odlikama te pojave. U tom ćemo smislu u prvom dijelu teksta nastojati kratko prezentirati razumijevanje modela povezanosti procesa službenih i neslužbenih gospodarskih aktivnosti. Drugi dio rada bavit će se analizom specifičnih čimbenika s obzirom na sličnosti i razlike koje potiču pojedince i organizacije na sudjelovanje u NG-u, a u trećem odjeljku propitana će očekivanja i iskazi o ponašanju osvijetliti obilježja neformalnih aktivnosti u populaciji siromašnih u Hrvatskoj.

Prema tome, može se primijetiti kako odabrani koncept rada uglavnom temeljimo na postupcima potvrđivanja ili opovrgavanja triju osnovnih hipotetičkih polazišta. Prvo od njih sadržano je u uvjerenju kako se neslužbena gospodarska scena znatnim dijelom oblikuje i reproducira kao posljedica svojevrsnog “paradoksa regu-

¹ Zahvaljujem recenzentima na primjedbama kojima su zasigurno pridonijeli da rad bude potpuniji.

lacije” (Portes, prema: Franičević, 1997a),² odnosno da je u funkciji isprepletanja službenoga (formalnog) i neslužbenoga (neformalnog) gospodarskog sektora. Kako je uloga države i političkog utjecaja ključna u službenim ekonomskim aktivnostima u tranzicijskom razdoblju (Čučković, 1997; Franičević, 1997b),³ prva se hipotetička dimenzija poglavito odnosi na složenu međuovisnost ekonomije i države kao izvora širokog raspona neformalnih aktivnosti. Unutar navedenog okvira postavili smo prvu hipotezu: *H1 – većina neformalnih aktivnosti hrvatskih poduzetnika u tranzicijskom razdoblju provodi se unutar strukture ograničenja i poticaja koji dolaze iz SG-a, koji regulira sama država, što, naposljetku, pridonosi daljnjem reproduciranju skrivenih djelatnosti i povećanju društvenih nejednakosti.* Drugim riječima, “umreženim” formaliziranim i neformaliziranim opcijama gospodarskih aktivnosti produbljuju se razlike u ekonomskim mogućnostima onih koji su obuhvaćeni postojećim “mrežama” prema onima koji to nisu (nezaposleni, siromašni, umirovljenici i sl.).⁴

Ako je prvo hipotetičko polazište više u *institucionalnoj (strukturnoj) sferi*, drugo se pojavljuje više u *praktičnoj (društveno konjunktornoj)*, kao “ekonomiziranje troškovima transakcije, u kontekstu rizika koji donosi ilegalnost” (Tokman, prema: Franičević, 1997a:47). Riječ je o izboru, odnosno izračunu troškova i koristi od djelovanja u službenim i/ili neslužbenim djelatnostima, koji po pravilu stvara razlike među gospodarskim sudionicima, a izvodi se u pripadajućem društvenom kontekstu. Njegovo je bitno obilježje da smanjuje ili povećava potrebu, spremnost i mogućnosti bavljenja NG-om. U izboru alternative, “sama ponuda neslužbenih aktivnosti i njihova potražnja pod utjecajem su razlika u političkoekonomskim sustavima pojedinih zemalja” (Franičević, 1997a:63). Navedeni polazišni okvir upućuje nas na drugu hipotezu: *H2 – čimbenici rasta sivih aktivnosti usađeni su u lokalni društveni kontekst (nacionalni, zavičajni) koji stvara prepoznatljive razlike među poticajima na sudjelovanje u NG-u. Stoga će se potreba za sudjelovanjem u NG-u, kao i čimbenici njegova porasta, mijenjati ovisno o kontekstu i brzini transformacije političke i društvene scene u smjeru, pretpostavljeno najboljih, razvijenih tržišnih sustava.*

Konačno, treće hipotetičko stajalište usmjerili smo prema propitivanju veze između poslovanja u NG-u i siromašnoga hrvatskoga pučanstva. Snažna recesija (rat, problemi prognanika i izbjeglica, porast nezaposlenosti, pad realnih primanja zaposlenih, porast broja umirovljenika i sl.) koja potresa hrvatsko društvo posljednjih godina zasigurno je pogodovala širenju gospodarstva u sjeni (Franičević, 1997a;

² U tranzicijskom kontekstu, “prepoznaje se i svojevrstan paradoks neslužbene ekonomije: ona se istovremeno pojavljuje i kao posljedica regulacije, ali i kao posljedica njezina nepostojanja” (Franičević, 1997b:310).

³ Statistička potvrda te, u javnosti rasprostranjene predodžbe o političkoj snazi oblikovanja, usmjeravanja i kontroliranja makroekonomskih procesa hrvatske tranzicije šire je opisana u knjizi *Politička modernizacija* (Karajić, 2000).

⁴ To, dakako, ne znači posve jednostran utjecaj jer se, s obzirom na rast NG-a, društvena nejednakost i “isključenost” pojedinih aktera mogu pojaviti kao bitni čimbenici njegova širenja. Međutim, mišljenja smo kako je takvo otvaranje i širenje prostora neformalnih aktivnosti ipak, *kompensacijskog karaktera* (neslužbene aktivnosti tek nadoknađuju “neumreženost” u službenim) te je nedostatan za prevladavanje *komplementarnih obilježja* sive i formalne ekonomije tranzicijskih zemalja (neslužbene radnje dopunjuju transakcijske mogućnosti “umreženih” društvenih aktera).

Štulhofer, 1997; Ott, 1997). Okolnosti tranzicijske krize “stvaraju jedinstvenu kombinaciju prilika, poticaja i pritisaka da se djelovanjem u neformalnoj ekonomiji ostvare golemi dobici, tržišne prednosti ili, jednostavno – preživi” (Franičević, 1997a:65). Posljedica toga je već spomenuta izrazita društvena nejednakost, odnosno mala vjerojatnost da će konjunkturane, krizne gospodarske prilike iskoristiti siromašni. Na to upućuje recentna analiza o ekonomskoj ranjivosti i socijalnom blagostanju (Svjetska banka, 2000), koja otkriva dva glavna ekonomska uzroka siromaštva: ograničene mogućnosti zapošljavanja i neprikladnu mrežu socijalne zaštite. Navedeno kraće razmatranje upućuje nas i na treću hipotezu u članku: *H3 – za najveći dio siromašnih, iako su heterogena populacija, NG je najčešće jedina dostupna mogućnost za preživljavanje*. U tom slučaju, kako ćemo kasnije pokazati, postoji i specifična neravnopravnost koja ozbiljno prijeti i jedinom izvoru upošljavanja siromašnih – neslužbenom radu. Naime, s obzirom na nesiromašne skupine ispitanika, siromašni participiraju manje čak i u svojoj ekonomiji. Na razini iskazanoga hipotetičkog razmišljanja prikladno je pretpostaviti kako je *konkurentnost siromašnih osoba spram ostalih socijalnih skupina dvostruko sužena u formalnom i neformalnom dijelu hrvatskoga gospodarstva*.

Prezentirana hipotetička polazišta čine okosnicu ovog rada. Pritom je važno istaknuti kako ćemo se za objašnjenje prvih dvaju uglavnom služiti rezultatima prikupljenima u radu skupine autora i suradnika na znanstvenom projektu Neslužbeno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj, provedenom u organizaciji Instituta za javne financije u Zagrebu tijekom 1995/96. godine. Potkrjepu argumentaciji o NG-u siromašnih pronalaziti ćemo prije svega u dokumentu Svjetske banke, odnosno u kvantitativnoj i kvalitativnoj dionici Studije o ekonomskoj ranjivosti i socijalnom blagostanju.⁵

Model povezanosti formalnih, neformalnih i nelegalnih djelatnosti

Dinamičke cikluse i obujam gospodarstva u sjeni teško je jednoznačno utvrditi. Uzroci su tome višestruki, no glavninu teškoća stvara slaba raspoznatljivost obilježja sivih aktivnosti u kontekstu formalne ekonomije, odnosno različitih nacionalnih gospodarstava.⁶ Ipak, neovisno o tome što su i uzroci i obilježja sivih aktivnosti vrlo raznorodni i složeni za analitiku nacionalnih statistika, čini nam se nužnim raspravu o kompleksnosti te problematike započeti analizom njezine pozadine, odno-

⁵ Riječ je o empirijskom istraživanju koje je pripremio zajednički tim Svjetske banke i hrvatskog DZS-a. Autor članka sudjelovao je u izradi kvalitativne procjene siromaštva u Hrvatskoj. Projekt je u terenskoj organizaciji istraživačke tvrtke Target d.o.o. obavljen krajem 1999. i početkom 2000. godine pod voditeljstvom suradnice Svjetske banke Elizabeth Gomart.

⁶ Razlike u definicijama i objašnjenjima te pojave u dosadašnjim znanstvenim raspravama pokazale su, ipak, kako je riječ o *izrazito kontekstualnoj pojavi* koja se pojavljuje u svim društvenim formacijama, ali uz velike specifične razlike. Utvrđeno je, primjerice, kako se udio NG-a znatno mijenja ovisno o razini “ekonomske liberalizacije, makroekonomske stabilizacije i političke liberalizacije” (Glinkina, 1997:627). Vjerojatno je najčešći interpretativni pristup pritom *strukturni*, koji analizom temeljnih institucionalnih i strukturnih odlika određenih gospodarstava razlikuje specifičnosti sivih djelatnosti u tržišnim i netržišnim gospodarskim sredinama (planska, tranzicijska i tržišna okruženja).

sno pretpostavljenom povezanošću procesa službenih (formalnih) i neslužbenih (neformalnih) gospodarskih djelatnosti.

Na taj smo se način priklonili onom pristupu (Lomnitz; Feige; Tokman, prema: Franičević, 1997a; Kaufmann i Kaliberda, prema: Eilat i Zinnes, 2000) koji oštro ne dijeli aktivnosti sive ekonomije od onih u SG-u. Riječ je, dakle, o teorijsko-analitičkom modelu (*sl. 1*), u kojemu se sustav gospodarskih odnosa s obzirom na poštovanje institucionalnih pravila ponašanja i legalnost socioekonomskih transakcija, predočuje zamišljenom linijom uzajamnog povezivanja i razdvajanja sektora službenoga gospodarstva i gospodarstva u sjeni.

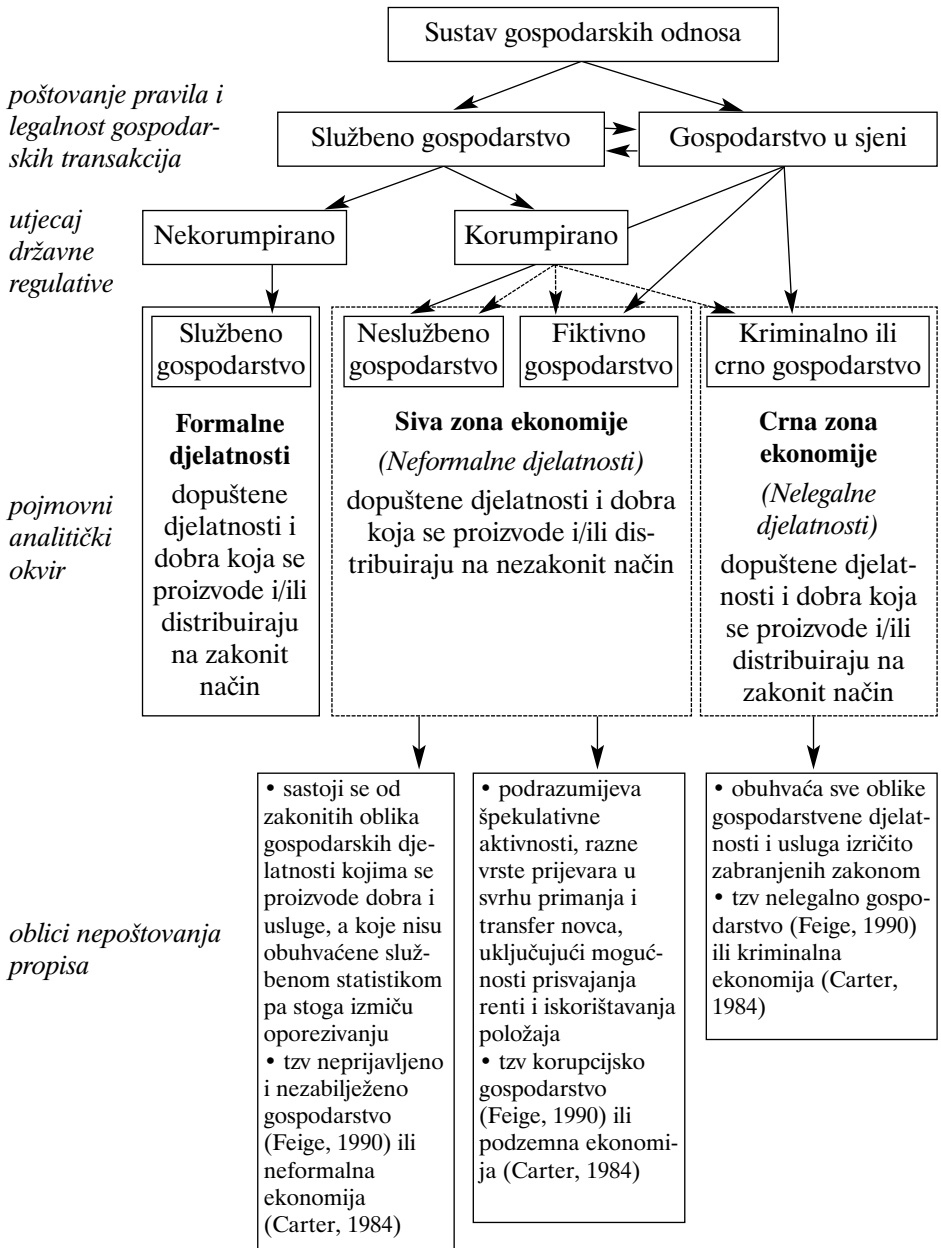
Drugim riječima, iako je područja formalnoga i neformalnoga gospodarstva moguće promatrati istodobno kao komplementarna i konvergentna te kao alternativna i divergentna, može se pretpostaviti kako su u razdoblju tranzicijske recesije razmjerno snažniji komplementarni utjecaji i učinci. Oni, naime, kratkoročno smanjuju gospodarsku nesigurnost i vjerojatnost pogubnih socijalnih posljedica za društvo u cjelini. Slijedom toga, recimo kako je razmicanje granice između službenih i neslužbenih aktivnosti u tranzicijskim gospodarstvima razmjerno teško izvedivo jer je riječ o gotovo kontinuiranim aktivnostima,⁷ znatno ovisnima o situaciji, a manje o pripadajućim modelima. To znači da u odnosu prema formalnom kontekstu koji ga posreduje NG može biti alternativa (kada troškovi pridržavanja formalnog režima djeluju u korist veće isplativosti djelovanja u neformalnoj ekonomiji), ali i dopuna SG-u (kada oskudna realna primanja navode na zarađivanje dopunskih dohodaka u neslužbenoj sferi). Kada je riječ o posljednjemu, kompenzacijskom odnosu gospodarstva u sjeni, moguće je razlikovati aktere koji, suočeni sa slabljenjem ili gubitkom međuovisnosti s formalnom ekonomijom, neslužbenim aktivnostima tek nadoknađuju učinke takve “isključenosti” od pojedinaca i organizacija koji djelovanjem u NG-u dopunjuju registrirane prihode.

Koristeći se prvom pretpostavkom modela, istodobnim povezivanjem i razdvajanjem dvaju gospodarskih sektora, možemo primijetiti zajedničku odrednicu nove institucionalne ekonomije (North, 1989, 1990; Putnam, 1993) i ekonomske sociologije (Etzioni, 1988; Swedberg, 1991; Etzioni i Lawrence, 1991) pri proučavanju NG-a: pozornost je usredotočena na utvrđivanje odnosa između “pravila igre”, ekonomskog razvoja i strateških odgovora pojedinaca i organizacija na ta pravila (Feige, 1997). U načelu, obujam i strogo poštovanje institucionalnih propisa razdjeljuje sudionike u područja formalnoga i neformalnoga sektora.⁸ Međutim, složenost društvene stvarnosti zahtijeva oprez u primjeni pojednostavnjene podjele između krajnjih točaka, posvemašnje legalnosti i nelegalnosti. Iskustvo pokazuje da “većinu slučajeva nalazimo između, u svojoj zoni između podzemlja i legalnosti” (Tokman, prema: Franičević, 1997a:46). Drugim riječima, neformalne aktivnosti valja

⁷ Kaufmann i Kaliberda, primjerice, navode kako je jedna od glavnih specifičnosti skrivene ekonomije u tranzicijskim zemljama postojanje kontinuuma od službene prema neslužbenoj ekonomiji, budući da se većina aktivnosti izvodi u obje (Eilat i Zinnes, 2000).

⁸ Dakako, “svaki od sektora ima različite transformacijske troškove proizvodnje i transakcijske troškove što, prema viđenju institucionalnih ekonomista, daje dinamiku gospodarskom razvoju” (Crnković-Pozaić, 1997:171).

Slika 1. Model složene povezanosti formalnih, neformalnih i nelegalnih socioekonomskih transakcija

Izvedeno prema: Carter, 1984; Feige, 1997; Glinkina, 1997

analizirati gradualističkim pristupom, postupno povezujući pojedince i organizacije s “posebnim institucionalnim pravilima koja krše” (Feige, 1990:991). Zato u literaturi postoji razmjeran konsenzus o tome kako je nemoguće dati sveobuhvatnu formalnu definiciju sivoga gospodarstva,⁹ pa se autori češće služe taksonomskim određenjima tog pojma.

U tu svrhu pokušali smo na priloženoj slici predočiti složenu kompoziciju elemenata koje najčešće imamo na umu pri označivanju fenomena skrivenih gospodarskih aktivnosti. Iz slike se može ponajprije razabrati kako je sustav gospodarskih odnosa sastavljen od dva glavna dijela: s jedne su strane posve legalne transakcije u okviru SG-a, a s druge su sve one aktivnosti koje se zbog različitih razloga zbivaju izvan okvira SG-a, a objedinjene su pod zajedničkim pojmom skrivenoga gospodarstva ili gospodarstva u sjeni. Kao što vidimo, pod tim se pojmom razumijevaju ona “posebna institucionalna pravila” koja se zaobilaze i/ili krše, a raščlanili smo ih na “sivu” (neformalnu) i “crnu” (nelegalnu) gospodarsku zonu kako bismo naglasili unutarnju razliku među njima. Prema stupnju legalnosti, očito je da su to djelatnosti koje se pružaju od gotovo legalnih transakcija (zaobilazne, ilegalne aktivnosti), pa sve do posve kriminalnih, zakonom izričito zabranjenih djela (kriminalne aktivnosti).

Osim toga, prikazani model upućuje na još jednu bitnu pojavu, ulogu i utjecaj državne regulacije na neformalne aktivnosti i njihova kretanja. Države institucije, osim što stvaraju i upravljaju formalnim zakonskim i regulatornim okvirom, omogućuju “profitne prilike političarima i činovnicima – one se pružaju kroz mito, korupciju i slične nezakonite radnje”, pa je jednim svojim dijelom, “u mjeri u kojoj je korumpirana, potkupljiva” (Franičević, 1997a:48) i sama država generator skrivenih sivih i/ili crnih djelatnosti. Dakako, taj utjecaj može biti neposredan ako sama sudjeluje u skrivenom gospodarstvu te posredan, kada moguće sudionike upoznaje s izvedivošću i korišću od bavljenja neformalnim aktivnostima (Franičević, 1997b).

Uvođenje korupcije¹⁰ u prikazani model socio-ekonomskih transakcija važno je prije svega zato što nas upućuje u glavni mehanizam poticaja neformalnih aktivnosti ugrađen u sustavu javnoga, legalnoga i regulatornog djelovanja. Istina, teško je precizno odrediti granicu ulaze li pojedinci i organizacije u polje neformalnog djelovanja s namjerom da izbjegnju potkupljive i korumpirane činovnike ili se, pak, njihove gospodarske aktivnosti udaljavaju od legalnih u trenucima potkupljivanja službenih osoba. Ipak, u oba slučaja “korupcija je dodatni transakcijski trošak jer unosi neizvjesnost kod izbora alternativa” (Kregar, 1997:894) te nam jasno pokazuje poremećaje koji mogu štetiti ukupnoj uspješnosti gospodarstva, a posredna su po-

⁹ Neposredna posljedica izostanka “standardne” definicije NG-a jest i nedostatak ujednačenog načina njegova mjerenja. U načelu, razlikuju se tri osnovna mjerna pristupa ukupne veličine NG-a: prvi je utemeljen na analizama makroekonomskih agregata, drugi je zasnovan na procjenama nezaposlenosti koju generira NG, a treći veličinu neformalnog sektora izvodi iz novčanih tijkova koje ono obuhvaća (Bičanić, 1997).

¹⁰ U tekstu se pojam korupcije primjenjuje u svom najopćenitijem značenju prema kojemu se ona smatra zloupotrebom javne službe radi osobne koristi. Više o tom fenomenu u knjizi *Nastanak predatorskog kapitalizma i korupcija* (Kregar, 1999).

sljedica aktivnosti onih koji upravljaju gospodarskim procesima.¹¹ Imajući na umu recentna empirijska istraživanja (Johnson, Kaufmann, Zoido-Lobaton; Friedman I sur., prema: Eilat, Zinnes, 2000) koja su proučavala više različitih mjera korupcije, utvrđena je statistički značajna povezanost između podmićivanja ili korupcije i gospodarstva u sjeni. Neovisno o tome je li utvrđeni odnos odraz stvarne povezanosti dviju mjenjenih pojava ili je, pak, nastao utjecajem treće, primjerice nedorečenim pravnim sustavom (Eilat, Zinnes, 2000), očito je kako postoji zamjetna pozitivna povezanost između korupcije i različitih oblika skrivenih gospodarskih aktivnosti.

Slijedom postavljenoga modela o uzajamnosti utjecaja SG-a i skrivenoga gospodarstva te poticaja koje neslužbenim aktivnostima stvara država, poglavito mehanizmom korupcijskog ponašanja,¹² valja nam još kratko uputiti na mnogo osjetljiviji i dublji problem povezan s utvrđivanjem karaktera i dinamike međusobnog djelovanja dvaju sektora. Naime, činjenica da su gospodarske djelatnosti u oba područja donekle isprepletene, nedvojbeno je važna polazišna točka, no formalne je naravi te nam još ništa ne govori o promjenama njihova relativnoga odnosa. U literaturi, barem zasad, ne postoji njegovo jednoznačno određenje. Naime, dok većina vjeruje u točnost tvrdnje “da kriza i recesija u nacionalnoj ekonomiji (registrirana kao proces u službenoj ekonomiji) pojačava i sklonost i namjeru djelovanja u neformalnoj ekonomiji” (Franičević, 1997a:58), mnogo je teže utvrditi utjecaj neformalne ekonomije na sam poslovni ciklus. Jednom utvrđen, poslovni ciklus NG-a može se kretati dvostruko: stabilizirajuće (skrivena ekonomija raste kada službena stagnira, i obrnuto) ili destabilizirajuće (ekonomski rast u službenoj sferi vodi porastu veličine skrivene ekonomije) u odnosu prema registriranim ekonomskim aktivnostima (Franičević, 1997a).

Međutim, neovisno o tome jesu li veličine SG-ova i skrivenih gospodarstava u obrnutome ili u pozitivnom odnosu, dijele li se “države pritom na one u kojima je neslužbeno gospodarstvo tek prateća pojava službenome i one u kojima je neslužbeno gospodarstvo ogromno” (Ott, 1997:31), ili se, pak, kao u kontekstu tranzicijskih ekonomija, problem pojavljuje u pokušaju razgraničenja “ostajanja” legalnim od “postajanja” legalnim (De Soto, 2000), zadaća je ovog rada zamjetnu komplementarnost dviju gospodarskih sfera s pripadajućim poticajnim mehanizmima primijeniti unutar istraživanja socijalnog konteksta gospodarstva u sjeni. Dakle, polazeći od pretpostavke da su dosad provedena istraživanja u Hrvatskoj u procjeni obujma i strukture NG-a dala razmjerno pouzdane rezultate,¹³ okrenut ćemo se kvalitativnoj analizi iskaza o navikama i ponašanju dijela sudionika ekonomskih i socijalnih procesa u Hrvatskoj, odnosno njihovoj “usađenosti” (Granovetter, 1985,

¹¹ To osobito vrijedi ima li se na umu tezu da “brojne regulacije često ne služe ni efikasnosti ni pravednosti, ali povećavaju korisnost od koruptivnih aktivnosti” (Franičević, 1997b:304).

¹² Dakako, korupcija nije jedini mehanizam poticaja neslužbenih aktivnosti, ali se čini da su njome posredovani, oblikovani i neki drugi poticajni mehanizmi poput, primjerice, privatizacije (zauzimanja položaja) i regulacije (definiranja “pravila igre”). Šire o potonja dva mehanizma u: Franičević (1997b) i Čučković (1997).

¹³ Procijenjeno različitim načinima, najvjerojatniji je udio NG-a u BDP-u Republike Hrvatske 1995. godine iznosio najmanje 25% (Ott, 1997).

1992) u društveni kontekst i ustaljene kolektivne racionalizacije za sudjelovanjem u neformalnim aktivnostima.

No prije nego promotrimo kako se sustavi poticaja, sankcija i mogućnosti nepoštovanja formalnih pravila kao prilika za bolje gospodarske ishode doživljavaju u populaciji naših ispitanika, razmotrimo ukratko moguće razloge koji potiču na sudjelovanje u skrivenim aktivnostima u kontekstu različitih gospodarstava. Promatranj zajedno, ti su razlozi neka vrsta kolektivnog albuma, odnosno registra neslužbenog djelovanja pojedinaca i organizacija na čijim su osnovama uspostavljeni temeljni odnosi državnih i gospodarskih struktura.

Čimbenici rasta skrivenih aktivnosti u različitim društvenim sustavima

Dok opisani mehanizam korupcijskog ponašanja, kao što smo mogli vidjeti iz prethodnog odjeljka, uglavnom djeluje na granici između javne, privatne i neslužbene sfere, trend porasta skrivenih aktivnosti posljedica je bujanja raznolikih čimbenika nastalih u povezanosti s granicom dosegnutoga globalnog razvojnog puta. Držeći, dakle, da su individualne političke i gospodarske akcije neodvojive od kolektivnog djelovanja,¹⁴ razvojne se promjene, unutar takvog modela “ukorijenjene racionalnosti” (Granovetter, 1985, 1992) događaju i objašnjavaju u svjetlu utjecaja bitno drugačijih društvenogospodarskih prilika. Za neformalne aktivnosti to prije svega znači postojanje izrazito različitih čimbenika koji osjetno pridonose njihovu nastanku i rastu.

Stoga se svaka analiza porasta ili pada udjela skrivenih aktivnosti u ukupnom gospodarskom kretanju mora, između ostaloga, usmjeriti na traganje za sustavnim posebnostima pojedinih društava koja iz različitih kutova oživotvoruju neformalne akcije. Pritom je vrlo vjerojatno da će razlike ili sličnosti među njima ovisiti o utjecaju već “prijedene staze” (North, 1990) na makroekonomskoj razini, odnosno o snažnom djelovanju i ulozi “poznaničkih mreža” (Granovetter, 1985) i “socijalnog kapitala” (Coleman, 1990) na mikroekonomskoj razini. Otuda možemo uočiti nekoliko temeljnih pravilnosti u “nasljeđivanju” nepoštovanja propisa, odnosno tipičnih razlika među čimbenicima koji potiču skrivene djelatnosti (*tabl. 1*) u pojedinim gospodarskim i društvenim okruženjima.

Kao što se iz tablice vidi, u literaturi (Lackó, 1997a; Bejaković, 1997) uglavnom se razlikuju čimbenici koji pospješuju rast skrivenih aktivnosti ovisno o tome pripadaju li bivšim planskim, tranzicijskim (u razvoju) ili tržišnim društvenim i gospodarskim skupinama zemalja. Iako u načelu postoje određene sličnosti među njima, utoliko što se skrivenim gospodarstvom ponajviše nastoji maksimizirati (dodatna) dobit, uočeno stanje u pojedinim zemljama (Bejaković, 1997) jasno upućuje na različite, pokatkad i oprečne razloge porasta skrivenih gospodarskih aktivnosti.

¹⁴ Na razini sudionika, riječ je o racionalnosti koja je postulirana dinamičkim uravnoteživanjem triju sastavnica: svrhovito-racionalne (izbor i postizanje ciljeva), normativne (uvjeti situacijske određenosti/dostupnosti) i afektivne vezanosti za izbor (Karajić, 1995).

Tablica 1. Čimbenici rasta skrivenih aktivnosti u različitim društvenim sustavima

Planska gospodarstva	Tranzicijska gospodarstva	Tržišna gospodarstva
<ul style="list-style-type: none"> • pritisci trajnih nestašica • zanemariva veličina i snažna ograničenja u privatnom sektoru (ograničen inovacijski i poduzetnički potencijal društva) • niska razina državnih usluga • slaba kontrola državne imovine • nepovjerenje i ravnodušnost prema državi • administrativno fiksiranje cijena (vrijednosti) • nedostatak konkurencije • neiskorištenost radne snage • hiperregulacija i režim samovoljnog odlučivanja • korumpiranost vlasti na svim razinama • važna uloga osobnih veza te vodoravnih i okomitih društvenih mreža 	<ul style="list-style-type: none"> • promjenjive profitne prilike nastale postupnim iščezavanjem nestašica, pojavljivanjem konkurencije i razvojem tržišta usluga • rastuća uloga legalnoga privatnoga gospodarskog sektora • postupna liberalizacija cijena • povlaštena privatizacija (“tajkunizacija”) • neučinkovitost državnih institucija • naslijeđena korupcija i važnost osobnih i društvenih mreža 	<ul style="list-style-type: none"> • visoke porezne stope • visok stupanj državne regulacije • fluktuacija u razini zapošljavanja radne snage u SG-u • niski porezni moral

Prema: Lackó, 1997a, 1997b; Feige, 1997; Franičević, 1997a)

Vežano za razlike, “najvažnije obilježje sive ekonomije u razvijenim tržišnim gospodarstvima jest da se ona njome služi zbog niže cijene proizvodnje i prodaje, dok se u planskim privredama ona koristi da bi se nadoknadio manjak roba na tržištu ili da bi se dobila kvalitetnija roba” (Bejaković, 1997:99). Imamo li na umu to polarizacijsko obilježje “ekonomije nestašica” (Kornai, 1980; Feige, 1997) u odnosu prema tržišnoj, svojevrsnoj “ekonomiji cjenkanja”, zamjetno je kako navedena razlika nije samo formalne naravi već se u njoj zrcali bitna različitost dvaju društvenih sustava.

Krutost državnog plana i sklonost ograničavanju bivših socijalističkih gospodarstava prepoznata je, dakle, kao glavni uzročnik nastajanja i jačanja skrivenih aktivnosti, i to unutar i izvan postojećeg SG-a. Uostalom, tradicionalni čimbenici neformalnih aktivnosti unutar tržišnih gospodarstava (visoke porezne stope, visoka državna regulativa, promjenjive mogućnosti zapošljavanja i porezni moral) nisu “mogli biti značajni u socijalističkom okruženju zbog izrazito uskog obuhvata formalnog oporezivanja i pune zaposlenosti radne snage” (Lackó, 1997b:693). Prema tome, u žarištu bivše planske ekonomije bili su čimbenici (navedeni u tablici) koji su stvarali brojne prilike i poticaje za neformalni sektor koji se u tom smislu pokazao glavnim “prigušivačem”, ublažavajući neke od troškova promašene državne alokacije (Feige, 1997).

U odnosu prema bivšim planskim sustavima koji su strukturom formalnih poticaja NG uglavnom sveli na aktivnosti za dopunu i ublažavanje kroničnih nestašica roba izazvanih neskladom državnog planiranja, osnovni razlozi nastanka sive ekonomije unutar razvijenih tržišnih zemalja prepoznati su u “želji kućanstava da zadrži visinu postojećeg prihoda (iz NG-a, nap. a.) kojem prijeti smanjivanje zbog inflacije i nastojanju da se poveća realni raspoloživi prihod izbjegavanjem plaćanja poreza” (Bejaković, 1997:99). To, naravno, ima bitne implikacije za analizu sudionika koji unutar i/ili izvan regulatornog okvira sudjeluju u neformalnim aktivnostima. Pokazalo se kako u neslužbenom prostoru tržišnih sustava “najčešće rade marginalni djelatnici (domaćice, umirovljenici i studenti), dok u planskim to najviše rade redovno zaposleni radnici u matičnom zanimanju” (Bejaković, 1997:99).¹⁵ Između pretpostavljenih “jakih” i “slabih” sudionika, o kojima je NG izrazito ovisno, rasprostire se “cijeli spektar raznih društvenih grupa koje imaju određeni (manji) osobni ili obiteljski prihod (poput mirovine, novčane naknade za nezaposlenost ili socijalne pomoći) i koji sudjeluju u svojoj ekonomiji da bi povećali svoja primanja” (Bejaković, 1997:100).

Socijalnim rječnikom, to polariziranje “visokozaštićenih” i “slabo zaštićenih” društvenih skupina vezano je za propitivanje položaja nezaposlenih u obavljanju neformalnih poslova. S tim u vezi moguće je postaviti i šire pitanje: je li maksimiziranje prihoda neformalnim radom alternativa formalnome? Odgovarajući na tu dvojbu, provedena istraživanja uputila su na povećanu važnost formalnog oblika uposlenosti, odnosno na potvrdu teze “da neformalan rad ne predstavlja alternativu formalnom” zbog “velike povezanosti formalnog rada u poduzeću i neformalnog izvan poduzeća” (Jessen i sur., prema: Bejaković, 1997:100). S obzirom na to da djelomična ili puna uposlenost minimizira troškove i jamči sigurniji pristup NG-u (pristup informacijama, predmetima i sredstvima za rad, znanju i stručnosti, poslovnim i društvenim “mrežama” i sl.), u literaturi postoji razmjerni konsenzus o tome da se “siva ekonomija ne može promatrati kao značajniji amortizer za zbrinjavanje nezaposlenih evidentiranih osoba i onih koji su iz najrazličitijih razloga izvan svijeta ra-

¹⁵ Za Dallaga, riječ je o “jakim” (redovito zaposleni sa znanjima i stručnošću za kojima postoji stalna povećana potražnja) i “slabim” (primjerice, strani državljani bez radnih dozvola) djelatnicima u svojoj ekonomiji. Prvima je neformalni rad *dodatak* osobnim primanjima, a drugima je *jedini izvor* zarade (Dallago, prema: Bejaković, 1997).

da, već ona samo pojačava postojeće razlike u društvu” (Bejaković, 1997:100). Prema tome, suprotno mogućim očekivanjima, nezaposlenost nije sigurna “ulaznica” u NG već prije utočište ili pribježište u prošireni sustav vrlo nesigurnih izvora stalnih prihoda, pa je “sudjelovanje nezaposlenih u neslužbenom gospodarstvu rezultat nužnosti, a ne slobodnog izbora ljudi” (Gershuny, Miles, prema: Bejaković, 1997:100).

Kratko izloženi prikaz osnovnih razlika između čimbenika koji utječu na porast neformalnih aktivnosti u bivšim planskim i razvijenim tržišnim gospodarstvima temeljni je kamen u utvrđivanju puta kojim prolaze i društvenih “troškova” s kojima se suočavaju gospodarstva u tranziciji, poglavito hrvatsko. Kao što se može vidjeti iz tablice, diskreditiranje jednog oblika razvojne paradigme (plansko gospodarstvo) i prijelaz u kompetitivno, tržišno gospodarstvo ne događa se pukim automatizmom, već je popraćeno nizom, u tablici donekle naznačenih “troškova” prilagodbe. Međutim, strukture poticaja transformacije jednog oblika gospodarskog sustava u drugi, kao što nas poučavaju nova institucionalna ekonomija i socioekonomska sociologija, nisu uvijek u suglasju s oblicima ponašanja “ukorijenjenim” u predtranzicijskom razdoblju. Neposredna posljedica toga je činjenica da će institucionalna i ukupna društvena preobrazba znatno ovisiti o već “prijeđenoj stazi”, što posredno znači da će neki gospodarski sustavi razmjerno uspješno i brzo svladavati probleme tranzicijskog razdoblja, dok će u drugima nedosljednosti ranijeg razdoblja usporavati ili čak kočiti promjene.

Vratimo li se odlučujućim odrednicama neformalnih aktivnosti i upravo izloženim načelima pod kojima se promjene gospodarskih sustava po pravilu zbivaju, gotovo nedvojbeno možemo zaključiti kako “čimbenici (sivih aktivnosti, nap. a.) koji su obilježavali socijalistički sustav gube na značenju, dok oni koji su svojstveni tržišnom sustavu bivaju sve jači” (Lackó, 1997b:694). To samo po sebi još ne znači da je djelovanje prijašnjih čimbenika rezidualno, ali upućuje na potrebne promjene u regulaciji koja može postupno osloboditi prostor snažnijem djelovanju čimbenika koji postoje u tržišnim NG-ovima. Drugim riječima, “neformalna ekonomija u Hrvatskoj i sama je u tranziciji” (Franičević, 1997b:296), dakako, opterećena tragičnom ratnom recesijom.¹⁶

Pretpostavimo li da smo dosad u tekstu uspjeli ukratko obrazložiti odnos između službene ekonomije i vođenja skrivenih poslova za osobni račun, kao i raspraviti temeljne razlike u poticajnim uvjetima koji vode porastu neformalnog sektora ovisno o različitostima društvenog konteksta, preostaje nam još razmotriti jedno od konkretnih obilježja “kontekstualne zarobljenosti” hrvatskoga društva unutar tranzicijskoga razvojnog modaliteta, odnos između siromaštva i neslužbene ekonomije. U tu svrhu poslužiti ćemo se, kako smo uvodno najavili, obiljem prikupljenoga empirijskog materijala za stvaranje slike o sposobnostima i mogućnostima siromašnih za sudjelovanje u hrvatskom SG-u i/ili NG-u.

¹⁶ Ratna nesreća jedno je od bitnih obilježja tranzicijskih procesa u Hrvatskoj koja su usporila gospodarske reforme. Šire o ostalim obilježjima hrvatske gospodarske tranzicije u: Franičević (1997b); Čučković (1997); Mervar i Nestić (1999).

Neslužbeno gospodarstvo u populaciji siromašnih u Hrvatskoj

Siromaštvo i NG povezani su sve očitijom činjenicom kako oni nisu rezultat samo ekonomskih procesa te ih se ne može potpuno objasniti ako im se ne pristupi iz drugoga, sastavnoga kuta, sociokulturnoga podrijetla njihova nastanka i razvoja. Na taj način u doticaju se mogu naći izrazito ekonomski čimbenici (niska i neredovita primanja) koji ih mogu uzrokovati sa socijalnim činiteljima, primjerice, s društvenom piramidom unutar koje žive ili se nejednako obnavljaju. Na temelju te pretpostavke postaje jasno kako analizi dodirnog prostora neformalnog rada i ponašanja siromašnih pojedinaca i obitelji prethodi traganje za socijalnim obilježjima samoga siromaštva.

Tko su siromašni u Hrvatskoj? Što smatraju razlozima svoga siromaštva? Pokušavaju li ga promijeniti? Jesu li oduvijek bili siromašni? Kako se nose s oskudicom? Primaju li ikakvu pomoć od ovlaštenih državnih institucija? Susreću li se s korupcijskim ponašanjem? S kakvim se problemima suočavaju? Gdje žive? Jesu li uposleni? To su samo neka od postavljenih pitanja koja su usmjerila socijalnu analizu društvenih nejednakosti u Hrvatskoj.¹⁷ S obzirom na to da u Hrvatskoj ne postoji dugoročno istraživanje siromaštva koje bi moglo osvijetliti povijesno podrijetlo i dinamiku stvarne veličine toga fenomena, obavljena ekonomska i socijalna studija bila je pionirski poticaj u tom smjeru. Što se iz iskustva prikupljenoga istraživanjem, može reći o socijalnim odrednicama siromaštva?

Iako se za siromaštvo, kao i za NG, ne rabi jedna standardna definicija, jer za pravo bitno ovisi o izboru metodologije mjerenja, možemo primijetiti kako se često kad je riječ o siromaštvu nastoji prepoznati odnos između apsolutne i relativne stope, koje potom kao rezultat donose specifične razlike u tumačenju te pojave. Prema prvoj, apsolutnoj stopi, nastaloj primjenjenom međunarodno usporedivog standarda za tranzicijska gospodarstva,¹⁸ utvrđen je podatak kako je stopa apsolutnog siromaštva u Hrvatskoj vrlo niska (4% u 1998. godini). Dodatno je razmatranje također pokazalo da se do 10% pučanstva nalazi ispod nacionalnog praga¹⁹ siromaštva. Suprotno povoljnim, niskim usporedivim pragovima, neovisno o tome je li riječ o međunarodnome ili nacionalnom kriteriju, subjektivna (kvalitativna) procjena upućuje na posve nepovoljnu situaciju, visoko relativno i subjektivno siromaštvo (Svjetska banka, 2000).²⁰

¹⁷ U kvalitativnu (socijalnu) analizu siromaštva u Hrvatskoj uključeno je provođenje 140 individualnih dubinskih razgovora (100 siromašnih i 40 nesiromašnih ispitanika), 30 grupnih razgovora u fokus grupama (10 fokus grupa sa siromašnima, 10 s nesiromašnima i 10 s posebnim skupinama) te pet vođenja dnevnika pružene pomoći i obavljenih aktivnosti za vrijeme istraživanja. Procjena je provedena na deset lokacija u šest hrvatskih regija: dalmatinskoj, istarsko-kvarnerskoj, pokupskoj, zagrebačkoj, sjevernoj Hrvatskoj i istočnoj Hrvatskoj (Slavonija), uključujući i dio bivših okupiranih zona (Drmiš, Slunj, Petrinja i Beli Manastir).

¹⁸ Riječ je o 4,3 USD po osobi po danu, prema paritetu kupovne moći (Svjetska banka, 2000).

¹⁹ Kako u Hrvatskoj ne postoji službeni nacionalni prag siromaštva, u studiji je primijenjena procjena prema kojoj prag apsolutnog siromaštva za bračni par s dvoje djece iznosi 41.500,00 kuna godišnje (prema cijenama iz 1998), odnosno 15.474,00 kune za ekvivalentnu odraslu osobu (Svjetska banka, 2000).

²⁰ Recentna istraživanja javnog mnijenja provedena u Hrvatskoj pokazuju kako se 80% ispitanih smatra siromašnima, što nedvojbeno upućuje na duboko nezadovoljstvo među stanovništvom (Svjetska banka, 2000).

Osvrnimo se na to kako su u terminima apsolutnoga i relativnoga siromaštvo definirali sudionici dubinskih intervju a i fokus grupa. Već prema općenitoj sastavnici definicije siromaštva u međunarodnim razmjerima, koja govori o nemogućnosti udovoljavanja osnovnim fizičkim i društvenim potrebama (Sharp, Register i Grimes, 1998), često obilježavanje siromaštva kao “pukog preživljavanja” nosi poruku o specifičnosti lokalnih životnih uvjeta siromašnih u Hrvatskoj, neovisno o njihovom broju. Zapravo, istraživanjem je utvrđeno kako postoji zamjetna razlika u shvaćanju apsolutnog siromaštva na osnovi toga pripadaju li sudionici razgovora kategoriji siromašnih ili nesiromašnih osoba.

S obzirom da se “siromaštvo uglavnom događa iza zatvorenih vrata” (Gomart, 2000:10), nije teško razumjeti prevladavajuće uvjerenje u skupinama nesiromašnih ispitanika kako su posve siromašne osobe one koje ne žele raditi ili, pak, marginalci (alkoholičari, prostitutke, beskućnici i sl.). Naprotiv, siromašni ispitanici ne misle tako. S obzirom na ekstremno siromaštvo (glad, beskućništvo, prikupljanje uličnih ostataka i sl.), oni većinom nisu ni prosjaci ni beskućnici već sebe vide kao osobe koje se jedva uspijevaju prehraniti i održati, često zahvaljujući posudbi i pomoći najbliže obitelji. Dakle, biti siromašan za njih znači oskudnu i jednoličnu prehranu, znatno nižu, najnužniju potrošnju, nikakvu ušteđevinu, loše stambene prilike i čestu zaduženost te slabo ili neprimjereno obrazovanje, koje ujedno čini ozbiljnu prepreku mogućnosti izlaska iz siromaštva.

Uočena razlika u procjeni siromaštva između nesiromašnih i siromašnih sudionika razgovora zapravo je plod različitog percipiranja uzroka siromaštva. Posve očekivano, za siromašne su uzroci često izvan njihove kontrole, najčešće navode nezaposlenost i slabije obrazovanje (odnosno neusklađenost svojih vještina i znanja s onima potrebnim za posao) te opće uzroke poput rata, korupcije u procesu “divlje privatizacije” te negativne učinke ekonomske politike. Nesiromašni sudionici često su kritičniji, drže da osim “vanjskih” (rata, privatizacije, nezaposlenosti i sl.), siromaštvo prouzročuju i “unutrašnji” razlozi, tj. sama pasivnost i neodlučnost tih osoba. Međutim, “drama siromaštva” za većinu je ispitanika, siromašnih i nesiromašnih, započela ranih 90-ih godina. U to su vrijeme ostajali bez posla, drastično im se snizio životni standard i započeo je rat.

Osim utvrđenog odnosa prema kojemu viši položaj na društvenoj ljestvici pridonosi oskudnijem poznavanju situacije siromašnih, socijalna studija upućuje i na moguću primjenu hipoteze o manjem značenju fizičke deprivacije u odnosu prema socijalnu marginalizaciju siromašnih.²¹ Drugim riječima, siromaštvo koje postoji u Hrvatskoj pretežito je odraz ograničenih prilika za siromašne, što, pak, pokazuje njegovu dugoročnost. Opažena nejednakost prateća je posljedica tranzicije, ali je u Hrvatskoj dosegla “razine koje daleko premašuju one zabilježene u uspješnim tranzicijskim i tržišnim gospodarstvima” (Svjetska banka, 2000:11). Ključni razlozi tomu sažeti su u studiji u nekoliko točaka:

²¹ Jači naglasak siromašnih skupina na osjećaju nesigurnosti i društvenoj marginalizaciji nego na osjećaju gladi djelomice je prepoznatljiv u riječima četrdesetpetogodišnjega nezaposlenog oca dvoje djece, prisiljenoga na uzimanje znatne pomoći od rodbine, koji kaže: “*Mi još nismo gladni, ali je li na kraju dvadesetog stoljeća neispravno reći kako smo nezadovoljni zato što je kruh sve što imamo?*” Dakako, to ne znači da problem gladi u ispitanoj populaciji ne postoji, jer su ga iskusila 24 od 100 propitanih siromašnih kućanstava.

- zbog politike prijevremenog umirovljenja kao sredstva smanjenja pritiska na tržište rada, nastao je jaz između onih koji pridonose državnom sustavu transfera i rastućeg broja korisnika sustava; posljedica toga bile su sve manje naknade primateljima transfera
- javni je sektor prednjačio u brzom rastu plaća;²² sektori pod neposrednom ili posrednom državnom kontrolom (40% zaposlenih) apsorbirali su između 1997. i 1999. godine gotovo ukupno povećanje realne mase plaća na razini cjelokupnoga gospodarstva
- sve veći broj korisnika državnog sustava transfera te sve manji broj onih koji uplaćuju doprinose doveo je do viših poreza i doprinosa na rad; posljedice visokih troškova rada očitovale su se smanjenjem potražnje radne snage (zauzstavljeno je otvaranje novih radnih mjesta), povećanjem aktivnosti NG-a (sve brojnije neformalne isplate čak i u formalnom sektoru) te korupcijom i većim rentama;
- profil siromaštva kojim dominiraju nezaposleni i neaktivni upućuje na to da je siromaštvo dugoročnije naravi (Svjetska banka, 2000:vi-vii).

U tom smislu, socijalna je studija (Gomart, 2000) pokazala kako su riziku siromaštva najizloženije različite skupine diljem Hrvatske: slabije obrazovani, osobe slabijega imovinskog statusa, osobe smanjenih vještina, samozaposleni, sezonski i honorarni radnici, osobe bez jakih obiteljskih veza te, ponegdje, pučanstvo ruralne sredine (Slavonija) i pojedine etničke skupine (Romi, Srbi, Albanci, bosanski Muslimani), dok su glavni uzroci siromaštva prepoznati u “lošem funkcioniranju tržišta rada, nerazvijenim vještinama i nesposobnosti mreže socijalne sigurnosti da zaštiti ugrožene” (Svjetska banka, 2000:16).

Skupni su razgovori obavljani za potrebe socijalne studije upozorili i na određena obilježja različitih skupina siromašnih u Hrvatskoj. Uz *siromašne koji su uvijek bili siromašni*, ali su, sa socijalnoga gledišta, u prošlosti mogli udovoljiti osnovnim potrebama zbog niskih životnih troškova, punog zapošljavanja i većih mogućnosti dodatne zarade i državne ispomoći, pojavljuje se i skupina *novonastalih* siromašnih osoba. To su uglavnom osiromašeni pripadnici nekadašnje radničke klase i umirovljenici koji su, u skladu s prijašnjim položajem, bili u mogućnosti živjeti stilom života srednjih slojeva. Kao lice i naličje, studija pokazuje kako su siromašni u Hrvatskoj danas oni koji pripadaju mogućem ukrštanju dviju više sukladnih nego proturječnih skupina siromašnih.

Možemo li, ovdje uopćeno, iznijeti visoke “troškove” nejednakosti i siromaštva u odnosu prema hrvatskom gospodarstvu čija je postupna erozija, kako se s razlogom pretpostavlja, praćena jačanjem neformalnih aktivnosti? Osim toga, možemo li određenim dokazima socijalne studije problem siromaštva dovesti u neposrednu vezu s raspravljenim modelom povezanosti SG-a i NG-a? Općenito, možemo li u nekoj vrsti ekstenzije utvrditi prijenos tranzicijskog ekonomskog stanja i naslijeđa društva na relativno siromaštvo?

²² Ne smije se zaboraviti kako iskazani podatak djelomice može biti posljedica načina prikazivanja plaća u privatnom sektoru. Moguće je pretpostaviti da su njihove vrijednosti podcijenjene radi uplate manjih doprinosa na dohodak.

Problem siromaštva u Hrvatskoj, kako se iznosi u kvantitativnoj i kvalitativnoj dionici studije, čine najveći relativni “trošak”, što implicira nužnost duge i trajne usmjerenosti na “zamke siromaštva”. Dakle, tek manji dio pučanstva živi ispod apsolutnog praga siromaštva, ali podatak je manje povoljan ako se “začini” uočenom i izraženom nejednakošću koju podupire percepcija o “mršavom blagostanju”, “krpanju kraja s krajem” ili “pukim preživljavanjem”. Visoko relativno siromaštvo kombinirano s prekomjernim jazom između bogatih i siromašnih prikladan je okvir za novu vrstu društvene sirotinje: ne više samo gladne, nego “isključene”, što im povećava vjerojatnost dugoročnog siromaštva. Nekadašnju pretpostavku da se obitelji²³ mogu osloniti na člana ili više njih s punim radnim vremenom iz temelja mijenjaju tranzicijske, ograničene ekonomske prilike, kažnjavajući pritom najviše siromašne: “ako nisu zaposleni, imaju slabije izgleda za zapošljavanje, a ako jesu, imaju niža primanja” (Svjetska banka, 2000:ii). Korijeni su to najvažnijega, troglavog prioriteta među siromašnima: “pronaći posao, zadržati se na njemu i biti za njega plaćen” (Gomart, 2000:59). Međutim, u iznimno povoljnim ekonomskim prilikama, “krug siromaštva” ponovno se zatvara: “Unatoč pozitivnom gospodarskom rastu u razdoblju 1995-1998, neto promjena zaposlenosti ostala je negativna: zatvorena su mnoga radna mjesta, a otvoreno je malo novih. Rast je u prvom redu koristio onima koji su zadržali svoj posao. No za nezaposlene učinka nije bilo, ili je bio čak i negativan” (Svjetska banka, 2000:iv). Sociologijskim rječnikom, osim materijalne oskudice, društvena je moć siromašnih slaba i upućuje na moguću “sudbinu *outsidera* na tržištu rada” (Deacon, prema: Puljiz, 1998:16).

Dakako, suočavanje s neuspješnim ekonomskim transferima bilo bi manje bolno uz jake sustave socijalne skrbi. Međutim, oni su tijesno vezani za gospodarski rast i način raspodjele, pa se mogućnosti siromašnih da se “okoriste” njima raspilnjuju poput kakva ispuhanog dječjeg balona. Istini za volju, studija pokazuje kako Hrvatska mnogo troši na socijalnu skrb,²⁴ ali taj novac nije pravedno prilagođen korisnicima socijalnih davanja. Razumljivo, sustav je ponovno najmanje izdašan prema siromašnim kategorijama stanovništva, koje od ukupnih socijalnih davanja dobivaju tek petinu sredstava.²⁵ Dakle, umjesto da postupno prodiru i smanjuju, ili barem zaustavljaju socijalne nejednakosti, socijalni ih transferi zapravo šire. No pogledajmo još kakva je uloga NG-a u takvom scenariju s ugrađenom tendencijom povećanog depriviranja ili isključivanja siromašnih na tržištu radne snage.

Socijalna je studija problem NG-a nastojala posredno objasniti analizom mehanizama preživljavanja i prevladavanja uzroka siromaštva te propitivanjem uloge i značenja neformalnih mreža. Općenito, Hrvatska je iz bivšega socijalističkog susta-

²³ Može se pretpostaviti da se i u Hrvatskoj sve više stvaraju uvjeti za “nesigurnu obitelj”, kako je naziva Roussel, “koja više nije pouzdana karika u distribuciji socijalnog blagostanja i primarnoj zaštiti pojedinca, kakva je nekad bila” (Puljiz, 1998:16).

²⁴ “Kada se izdaci za administraciju oduzmu od ukupnih izdataka za socijalnu skrb, 1999. godine sve su razine države potrošile 26,4% BDP-a na socijalne programe (obrazovanje, zaposlenost, nezaposlenost, socijalna zaštita, mirovine i zdravstvena skrb, izdaci povezani s ratom, uključujući i obnovu), odnosno 50% ukupnih javnih izdataka” (Svjetska banka, 2000:23).

²⁵ Podatak se odnosi na 20% najsiromašnijeg stanovništva. Opširnije o raspodjeli socijalnih transfera među siromašnima u: Svjetska banka (2000).

va naslijedila “crno-tržišne” i “dodatne” neformalne aktivnosti. Dakako, iz te se perspektive čini jasnim da se poticaj takvim transferima bitno razlikovao. U situaciji pune zaposlenosti i socijalne sigurnosti kakvu je tada imala ohrabrivale su se, što smo u prethodnom odjeljku opisali, sive aktivnosti koje su kompenzirale nestašice i kvalitetu roba na tržištu izazvanu krutostima državne regulative. Tranzicijski “šok” u zaokretu prema tržišnom gospodarstvu drastično je promijenio obilježja tih aktivnosti te ih je, kako nastojimo dokazati, segmentirao na skupine u rasponu od više ili manje skromnih dodatnih prihoda do gotovo jedino dostupnih izvora preživljavanja. Posve očekivano, socijalna je studija upozorila na pojedine trendove i razlike među sudionicima obavljenih razgovora. Nabrojimo neke od važnijih nalaza (Gomart, 2000:43-59), imaju li se na umu mehanizmi preživljavanja u područjima zapošljavanja, samozapošljavanja, nezaposlenosti, uloge privatnog sektora, značenja neformalnih društvenih mreža i Vladine pomoći.

Siromašni

Napuštanje egalitarističke politike plaća te stalni pad zapošljavanja nagovijestili su, sa socijalnog stajališta, razgradnju jednog modela niske, ali ipak bazične sigurnosti za posebno ranjive skupine stanovništva (primjerice, obitelji s mnogo djece, samohrane majke, nekvalificirane radnike, žene, mladež i sl.). Tranzicijsko urušavanje takvog modela i deregulacija dohodaka brzo su se odrazili na ekonomsku i socijalnu strukturu hrvatskoga društva u cijelosti. Iako su se učinci gospodarske erozije zasigurno primijetili u svim slojevima, moguće je pretpostaviti kako su na neke dijelove pučanstva te promjene djelovale tek uzgredno, dok su za druge, kako nastojimo pokazati, postale gotovo bezizlazne zamke za različite tipove ograničenih životnih prilika. To se djelomice može objasniti istraživanjem utvrđenih razlika u strukturi primanja i njihovih izvora. Struktura dohotka siromašnih razlikuje se od one nesiromašnih osoba. Osim općenito nižih primanja, siromašni imaju mnogo manji udio dohotka od samozaposlenja, poduzetničkih aktivnosti i poslova u NG-u. Kad je riječ o posljednjemu, neslužbenim nadnicama, one sudjeluju u dohodovnoj strukturi siromašnih sa 6% u odnosu prema 20% u nesiromašnog stanovništva.²⁶ Tijesno vezano za udio neformalnih prihoda, pokazuje se kako siromašni dobivaju gotovo trećinu svojih sredstava iz državnih transfera u usporedbi sa 16% koji primaju nesiromašne osobe. Naposljetku, siromašna je populacija proporcionalno oslonjenija na prirodne vrijednosti, tj. 13% njihova dohotka je u naturi prema 5% takvih prihoda u cjelokupnog stanovništva. Riziku osiromašenja posebice je izloženo 20% kućanstava u ruralnim područjima koja nemaju drugih prihoda osim prirodne proizvodnje (Svjetska banka, 2000).

²⁶ Taj podatak nedvojbeno pokazuje teškoće sudjelovanja siromašnih u NG-u, što prema prvoj postavljenoj hipotezi, povećava rizik od daljnje nejednakosti i rascjepa među različitim slojevima stanovništva. Stoga se također čini ispravnim zaključiti kako nastajanje i širenje NG-a u tranzicijskom razdoblju nije proces koji ublažava socijalnu polarizaciju. Naprotiv, s negativnim implikacijama za siromašne, jednim svojim dijelom potkopava njihovu najčešće jedino dostupnu mogućnost kojom siromašna kućanstva mogu izbjeći bijedu ili zadržati minimalni standard života.

Problem siromaštva povezan je također, prema iskazima ispitanih skupina, s niskim nadnicama. Mogućnosti samozapošljavanja većine siromašnih sudionika procjenjuju se skromnima, uglavnom zbog njihovih ograničenih vještina, nedovoljne informiranosti i slabih “veza i poznanstava”. Ako i rade, to su dnevni, vrlo slabo plaćeni poslovi (nekvalificirani radnik u Osijeku, primjerice, spominje naknadu od 1 DEM po satu). Suprotno tomu, mogućnosti samozapošljavanja i dodatnog prihoda nesiromašnih sudionika mnogo su brojnije, a poslovi bolje plaćeni. Osim tih teškoća, siromašni su ispitanici posebno isticali nedostatnu i nedosljednu vladavinu prava na radnim mjestima, ali i u vezi s pristupom pojedinim socijalnim povlasticama. S potrošenim uštedevinama, zaduživanje postaje glavni mehanizam snalaženja siromašnih (od lokalnih trgovina do obitelji), ali i nesiromašnih (riječ je o kreditnim karticama, čekovima i sl.).

Posebne skupine

Pripadnici etničkih manjina koji su imali ili još imaju problema s utvrđivanjem imovinskog stanja i državljanstva ističu kako su bili prisiljeni i ograničeni na jedino dostupne “crnotržišne” aktivnosti jer nisu posjedovali radne dozvole. Često navode i probleme etničke diskriminacije u vezi sa zapošljavanjem, posebno na ranije okupiranim područjima (istočne Slavonije, Dalmacije i središnje Hrvatske). Većina sudionika razgovora uposlenih u privatnim tvrtkama priznaje kako nisu legalno prijavljeni (sudionik u Osijeku, primjerice, tvrdi kako, po pravilu, na pet legalno uposlenih radnika otpada 15 onih koji rade “na crno”). Radnici “na crno” u privatnom sektoru žale se da ne primaju plaću, da im je radno vrijeme prosječno 12 do 14 sati na dan te da ih poslodavac otpušta bez otpremnine.

Nesiromašni

Iako krizom opterećena gospodarstva poput hrvatskoga stvaraju probleme i ograničavaju mogućnosti i nesiromašnom stanovništvu, posljedice su, kako izjavljuju ispitanici, nešto blaže prirode. Nesiromašnim sudionicima razgovora olakšan je pristup dodatnim izvorima zarade u “fušu”, radu u inozemstvu i poduzetništvu (oni barem posjeduju automobil koji povećava njihove mogućnosti i pokretljivost ili su u mogućnosti platiti određene iznose za “ulazak” u posao). Privatni poduzetnici u nesiromašnim skupinama ističu kako su u nekoliko posljednjih godina “sklapali aranžmane” za izbjegavanje poreznih obveza radi povećanja dobiti, ili su “podmazivali” zastoje u administrativnim postupcima. Usto, osobni rizici i odluke često su posredovani širim interesnim skupinama koje, kao opće i obvezujuće, u pozadini služe odupiranju naglim promjenama koje bi ih mogle ugroziti. Dakle, ublažavanje problema uz pomoć neformalnih društvenih mreža²⁷ znatnije je i potpunije u nesiromašnoj populaciji (posebno u ruralnim sredinama i manjim mjestima), dok su one slabije i uže među siromašnim osobama.

²⁷ U istraživanju se na mikrorazini mogu razlikovati tri stupnja socijalnog kapitala: *veze* (horizontalna povezanost prijatelja i rođaka, dobra za stalnu pomoć unutar nekog lokaliteta), *mostovi* (horizontalne povezanosti među zajednicama) te *karike* (vertikalne povezanosti) prema moćnima (Gomart, 2000).

Ukupno ispitana populacija

Iako bi obrazovanje i vještine trebale biti pretpostavkama najboljih izgleda za zapošljavanje, u gotovo svih ispitanih (siromašnih i nesiromašnih) prevladava uvjerenje kako su za dobivanje posla primarno važne veze, a tek potom vještine. Sve veće značenje nepotizma u sustavu dijeljenja radnih mjesta gotovo je institucionalizirano (sudionici, primjerice, spominju kako žetvu obližnjeg imanja mogu obavljati samo djeca stalno uposlenih radnika poduzeća), što ne začuđuje uzmemo li u obzir socijalno i kulturno naslijeđe obiteljskih nagodbi u prijašnjoj državi. Usporedno s tim, nezaposlenost, prema mišljenju ispitanika, pogađa najviše one slabih vještina, srednjih godina ili bližih mirovini (starijih od 45 godina), kronično bolesne ili ozlijeđene, one koji nikad nisu imali stalni posao te mlade bez radog iskustva.

Rezultati socijalne procjene, možemo zaključiti, u velikom broju primjera potvrđuju pretpostavke modela izloženoga u prvom dijelu članka, dok se uočene slabosti politike “socijalnog investiranja” također vidljivo oslanjaju na utvrđene sustavne društvene razlike među čimbenicima koji najviše pridonose širenju neslužbenih djelatnosti. Oba hipotetička polazišta, svaki zasebno, omogućili su nam uočiti razlike u pristupu na “tržišta” neslužbenih aktivnosti s obzirom na socijalni položaj i društvenu moć različitih sudionika, što je tema treće hipotetičke postavke. Premda točnost tih hipotetičkih stajališta nije u potpunosti empirijski verificirana, razmjerno visoko preklapanje rezultata ekonomske (kvantitativne) i socijalne (kvalitativne) dionice studije o siromaštvu u Hrvatskoj omogućuje konzistentno tumačenje odnosa između siromaštva i NG-a. Taj odnos zasigurno nije jednoznačan: “dok većina siromašnih pripada neformalnom sektoru ekonomije, to ne znači da su svi njegovi članovi i siromašni” (Rosenbluth, prema: Franičević, 1997a:51).

Podaci dobiveni socijalnom studijom pokazuju presudnu razliku između nesiromašnih i siromašnih sudionika unutar NG-a u Hrvatskoj. Nesiromašnoj populaciji pripada niz prednosti; ona po pravilu tvori “dinamični poduzetnički subsektor” (House, prema Franičević, 1997a:51) sastavljen od različitih slojeva stanovništva. Glede zaposlenosti,²⁸ olakšan joj je pristup korištenju različitih resursa, kako ekonomskih, tako i socijalnih. S druge strane imamo “relativno stagnantnu zajednicu siromašnih, angažiranih u nekvalificiranim poslovima preživljavanja” (House, prema: Franičević, 1997a:51).

Stoga možemo zaključiti kako novi rizici tranzicijskih gospodarstava, kakvo je i hrvatsko, neproporcionalno pogađaju upravo siromašnu populaciju koja se sve teže integrira u društvo. Na razini teorijskih oruđa taj zaključak možemo preispitati

²⁸ Znatan dio povezanosti hrvatskoga NG-a i siromaštva neposredno je povezan s isključivanjem iz svijeta rada. Međutim, osim stabilnosti zaposlenja, ne smijemo zaboraviti ni drugu važnu odrednicu relativnog siromaštva, a to je učestalost (redovitost) i visina dohotka koji se zarađuje. Može se pretpostaviti da se u mjeri u kojoj postoji redoviti ili alternativni izvor(i) prihoda smanjuje vjerojatnost pada u krajnju bijedu i društvenu marginalizaciju.

koristeći se SWOT analizom²⁹ uobičajenom, doduše, u ekonomskoj procjeni poduzeća, ali konceptualno upotrebljivijoj pri analizi pojedinih društvenih problema poput siromaštva (tabl. 2).

Tablica 2. Analiza prednosti i slabosti (SWOT) siromašnih osoba – na temelju osobitosti uočenih u kvantitativnoj i kvalitativnoj dionici studije o siromaštvu u Hrvatskoj

	Povoljno	Nepovoljno
	snaga (S)	slabost (W)
unutarnji		<ul style="list-style-type: none"> • niže i/ili neadekvatno obrazovanje (neusklađenost vještina i znanja s onim potrebnim za posao) • niska kvaliteta života: oskudna i jednolična prehrana, najnužnija potrošnja, nikakva uštedovina, loše stambene prilike i česta zaduženost
	mogućnost (O)	prijetnja (T)
vanjski	<ul style="list-style-type: none"> • niska stopa apsolutnog siromaštva (od 4 do 10%); • društveno-praktična dimenzija: državni i međunarodni programi za ublažavanje siromaštva. 	<ul style="list-style-type: none"> • visoko relativno i subjektivno siromaštvo (do 80%) • društvena marginalizacija: ograničene ekonomske prilike za siromašne, niže nadnice te slabije socijalne veze i kontakti • opći uzroci: rat, korupcija u privatizaciji, negativna ekonomska politika, nezaposlenost, diskriminacijski zakoni • nepovoljni socijalni transferi (od ukupnih socijalnih davanja siromašnima pripada tek petina) • loše okruženje za samozapošljavanje, poduzetničke aktivnosti i poslove u SG-u i NG-u

Polazeći, dakle, od dvostrukog razvrstavanja obilježja prema kriterijima povoljno – nepovoljno i unutarnje - vanjsko, sukladno tabličnom prikazu, jasno se oslikava mreža nepovoljnih okolnosti i oskudnih resursa siromašnih osoba koja ih izlaže ozbiljnoj opasnosti dugoročnog siromaštva. Nedostatak obilježja koja čine snagu, izražene unutarnje slabosti te ograničeni izgledi koji prijete na tržištu radne snage sugeriraju pripadnost hendikepiranim socijalnim slojevima. S obzirom na to da se njihova ranjivost teško može ublažiti na tržištima tranzicijskih gospodarstava, jedi-

na povoljna vanjska mogućnost jesu državni ciljani programi socijalne zaštite, a oni se u Hrvatskoj, kako smo vidjeli, neravnomjerno preraspodjeljuju.

Dakle, “socijalna isključenost” siromašnih, kao i redistributivne nedosljednosti socijalnih transfera, ozbiljno prijete konceptu socijalne pravde sučeljavajući velik dio siromašnih s jedinom dostupnom mogućnošću za preživljavanje – sivom ekonomijom. Međutim, kako smo vidjeli, “strategije preživljavanja koje primjenjuju siromašni često dovode do još veće izolacije od društva” (Svjetska banka, 2000:36) jer i za ograničene neformalne ekonomske prilike siromašni imaju manje izgleda. Jesu li ti rezultati nagovještaj trajnijeg zaostajanja ili tek pitanje prolaznih teškoća u kojima se našlo hrvatsko gospodarstvo i njegovi sudionici, može biti tema sljedećeg priloga.

Zaključak

Obje pojave, siromaštvo i NG, čiji je odnos jednim dijelom propitan unutar ovog rada, u mnogo su oblika simptomi krize, odnosno izrazi osipanja društvenih normi³⁰ glede vjerodostojnosti koncepata moralnosti i socijalne pravde. Iako su se sva poznata društva zasigurno susretala s njihovim pojavnim oblicima, urušavanje socijalističkih gospodarskih utvrda u najmanju je ruku prekretnica u oslobađanju “novih zaobilaznih strategija” u postizanju razvojnih ciljeva pri prijelazu s “države” na “tržište”. S tržištem na obzoru, i hrvatsko je društvo napustilo gotovo polustoljetni sustav pune zaposlenosti, široko rasprostranjenih socijalnih prava i niza dodatnih usluga i poslova u “fušu” kojima su nadoknađivane nestašice roba te podizana razina zarada i ukupnog standarda. Za razliku od toga, od ranih devedesetih, embrio promjena stasao je u gorostasa koji zatvara industrijska postrojenja, otpušta ljude na ulice, umirovljuje još vitalne roditelje, tek rijetko pruža ruku slabima i siromašnima. Velikodušan je samo prema nekima, kojima, bez znatnijih kapitalnih resursa, poklanja životne prilike. Program socijalne pravičnosti ostaje pritom tek utjeha sadašnjim *outsiderima* na oskudnom tržištu rada.

Kao ispomoć ulasku u slabo razvijeno tržište radne snage šire se “mreže” – nezadvojno, ali nevidljivo povezani pojedinci i organizacije, horizontalni i vertikalni “transmisijski lanci” koji ublažavaju ili izmiču udarcima, smanjuju “troškove” prilagodbe. Učinci mreža sociologiji, dakako, nisu nepoznati.³¹ Naša je rasprava usredotočena na ukršteno značenje Castellsove tvrdnje prema kojoj nove mreže prednjače

²⁹ U analizi se polazi od dvostrukog razvrstavanja mogućih povoljnih i nepovoljnih obilježja s obzirom na unutarnje i vanjsko okruženje koje prati određenu pojavu. Načelno razdjeljivanje obilježja izvedeno na taj način donekle definira računicu troškova i koristi, odnosno lakše i teže ostvarivih ciljeva. Za razumijevanje dinamike i procjenu rizika koji se pojavljuje uz pojedine aspekte pojave što se istražuje pomno se analiziraju tipične razlike koje proizvodi složenost takvog razvrstavanja. Analizom se pritom definiraju unutarnji povoljni aspekti, koji čine snagu (*strength*), od nepovoljnih, koji upućuju na slabost (*weakness*), kao i vanjski povoljni aspekti, koji čine mogućnost (*opportunity*) s obzirom na nepovoljne, koji upućuju na prijetnje (*threats*) odnosno na vanjska ograničenja.

³⁰ Neslužbeno gospodarstvo je k tome znatno povezano s naslijedom nepoštovanja propisa zaostalim iz predtranszijskog razdoblja.

³¹ Opširnije razradenu tematiku značenja i učinaka društvenih “mreža” u: Katunarić (1999).

u osnaživanju prethodnih društvenih predložaka (Castells, 2000)³² i Granovetterove analize koja upozorava na različitu namjenu “jakih” (primarne, rodbinske i prijateljske) i “slabih” (interesne, poznaničke) veza (Granovetter, 1985). Sklonost društvenom povezivanju čovjeku je imanentna, ali, kako pokazuje i socijalna studija, načini povezivanja bitno se razlikuju – od snažnog nepotizma tradicijskih do instrumentalnih i jakih “slabih” veza u modernim, gospodarski uspješnim zemljama. Hrvatska u tome, čini se, nije iznimka. Na razmeđu dvaju društvenih modela, mogu se uočiti utjecaji obaju tipova vezanja. Budući da društvena interakcija nema jasne granice, društvene su “mreže” čas osvijetljene, čas zamračene, ali, kako kazuju svi naši ispitanici, nikad ne gube značenje, a često su od presudne važnosti. Po svemu se čini da je mrežna “panorama” socijalno konstruirana, a u institucionalnom je smislu moguće zasnivati i propitivati tezu o njihovoj “suradnji”, “sudaru” ili, pak, o “ratu mreža”.

Međutim, kvalitativno istraživanje, rezultate kojega smo ovdje raspravili, upućuje na mnogo snažniju polarizaciju “uključenih” i “isključenih” iz mreža. Desetljeće ulaganja u formalna i neformalna “vezivanja” nagovijesta jednim (po pravilu, nesiromašnoj populaciji) popunjavanje nastalih praznina, a drugima prepušta samo sitne izvore preživljavanja u NG-u. Onemogućeni pristup ulasku siromašnih slojeva društva u sustav formalne, kao i neformalne ekonomije te sporadičnost i slabašnost njihovih društvenih mreža upozorava na opasnost od dugoročnog siromaštva.

Metaforička “varijanta” zaključka može nam, dakle, na slikovit način približiti uvodno postavljene hipoteze koje smo, u skladu s logikom kvalitativne metodologije, nastojali potvrditi u članku. Istraženi višestruki utjecaji upućuju na povezujuće ekonomsko i socijalno objašnjenje: gospodarska kriza hrvatskoga društva u tranzicijskom razdoblju potpomognuta je bujanjem raznih oblika “mrežnih” transakcija, od posve legalnih do kriminalnih, koje, osim kad je riječ o krajnje siromašnim i “isključenim” osobama i obiteljima, služe kao dopuna službenim institucijama i njihovim članovima. Dakako, zadovoljenje osnovnih potreba različitih slojeva stanovništva ostvaruje se prikladno njihovoj “mrežnoj” društvenoj moći – od znalačke sposobnosti “pukog preživljavanja” u uvjetima oskudice i njihove slabe “mrežne priključenosti” na opsežne formalne i neformalne “mrežne interakcije” nesiromašnih osoba. Prema evolucijskom učinku, oba oblika društvenog preživljavanja i geometrija grupnog povezivanja plod su difuzne tranzicijske “šok-terapije”.

Zaključno, nameće se pitanje sudbine siromašnih ovisno o utvrđenom položaju unutar tranzicijskog SG-a i NG-a. Ekonomska i socijalna studija učinile su analitički proboj u smjeru pronalazjenja uvjeta potrebnih za ublažavanje siromaštva. Pokazuje se da je za stvaranje povoljnijih prilika siromašnima nedvojbeno potrebno osigurati makroekonomsku stabilnost, fleksibilno tržište rada i mogućnost obrazovanja (Svjetska banka, 2000). Poticanje ujednačenoga gospodarskog rasta kao glavnog

³² Ta se tvrdnja može propitivati barem na dvije razine. Na prvoj služi za analizu utjecaja što ga imaju nadnacionalne institucije i globalne društvene mreže na različite države nacije, odnosno posebnosti društava i njihovih kultura. S druge, za naš rad zanimljivije strane, tom se tvrdnjom upozorava na probleme mikro društava koja održavanjem i prosljeđivanjem čvrstih i trajnih obiteljskih i rodbinskih “mreža” nagrizaju funkcije modernih organizacija. U tom smislu studija pokazuje kako tradicionalni modeli povezivanja ne gube značenje u procesima modernizacije hrvatskoga društva, naprotiv, kako izjavljuju sudionici obavljenih razgovora, takve veze osnažuju.

mehanizma strategije borbe protiv siromaštva važno je zbog više razloga. Njime se povećavaju prihodi zaposlenih siromašnih osoba te im se postupno otvara mogućnost izlaska iz neimaštine. Usto, širi se prostor mogućem ublažavanju nejednakosti i proširenju sigurnosti za nezaposlene i neaktivne radnike koji danas čine skupinu najizloženiju riziku siromaštva. Naposljetku, ujednačenim kretanjem gospodarstva izgrađuje se prikladna porezna osnovica za državne namjenske programe ublažavanja ili suzbijanja siromaštva.

Međutim, kako pokazuju rezultati izneseni u dokumentu Svjetske banke, osim pozitivnoga socijalnog učinka koji može biti potaknut gospodarskim mehanizmima, doprinos smanjenju siromaštva uvelike je uvjetovan kvalitetom demokratskih političkih odluka i poticajima za većom osjetljivošću i uključivanjem siromašnih u društvene procese. S obzirom na to, izgrađivanje mehanizama civilnog društva načelna je pretpostavka daljnjih promjena.

Na NG pak pojedine države različito odgovaraju. U svjetlu naših rezultata čini nam se ispravnim zaključiti kako je tijekom posljednjih godina u Hrvatskoj zbog različitih razloga (rata, privatizacije, nedjelotvornog sudstva i pravne države i sl.) većina sudionika internalizirala moguće negativne popratne pojave svoga djelovanja u svojoj i/ili crnoj gospodarskoj zoni tek neugodnim, ali još uvijek manjim vanjskim troškom u usporedbi sa sudjelovanjem u posve legitimnom gospodarskom prostoru. Takva imunost od sankcija, popraćena nepostojanjem jače tržišne utakmice i primjetnom snagom “naslijeđenih” i novoizgrađenih društvenih veza, zasigurno su potaknuli širenje ciklusa poslovanja u NG-u. Iako, dugoročno gledano, neslužbeno zapošljavanje nagrizi poreznu osnovicu hrvatskog društva te posredno šteti svima, ovom smo studijom nastojali dokumentirati još nekoliko važnih aspekata koji upućuju na teškoće što se pojavljuju u pokušajima njegova iskorjenjivanja.

U zamjenu za punu zaposlenost i socijalnu sigurnost povezanu s predtranzicijskim stanjem posljednje je desetljeće iznjedrilo njihovu eroziju. Izostanak ozbiljnijega gospodarskog rasta i fragmentirane formalne institucije posve su sigurno pogodovali izvanzakonitom ponašanju u obliku mita, korupcije, financijskih prijevара, porezne utaje, krijumčarenja i sl. Ako su institucionalni uvjeti takvi, pretpostavka je našeg rada, prelazak na tržišne regulatorne mehanizme tegoban je i ugrožen rastućom društvenom nejednakošću. Promatrano kroz strukturne promjene sektora NG-a, pokazuje se kako, s negativnim implikacijama za siromašne, skrivena ekonomija nije proces koji njima koristi. Naprotiv, udaljavajući najranjiviji dio društva od neformalnog nadničarenja, NG se pretvara u dosljednog saveznika socijalnog raslojavanja i nejednakosti što proistječu iz tržišta rada i visine prihoda u SG-u.

Hoće li glavni gospodarski i politički sudionici u Hrvatskoj biti sposobni riješiti akutnu tranzicijsku krizu i negativne popratne pojave (siromaštvo i NG), tek će se vidjeti. Ako je rješenje zagonetke sadržano u izloženim hipotezama i prikupljenim nalazima, rezultat nije odviše optimističan.

LITERATURA

- BEJAKOVIĆ, P., 1997. Procjena veličine neslužbenog gospodarstva u izabranim zemljama. *Financijska praksa*, 21 (1-2), 91-124.
- BIĆANIĆ, I., 1997. Mjerenje veličina i promjena neslužbenog gospodarstva. *Financijska praksa*, 21 (1-2), 15-28.
- CACTELLS, M., 2000. *Uspon umreženog društva*. Zagreb : Golden marketing.
- CARTER, M., 1984. Issues in the hidden economy. *Economic Record*, 60, 209-221.
- COLEMAN, J. S., 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA ; London : The Belknap Press of Harvard University Press.
- CRNKOVIĆ-POZAIĆ, S., 1997. Neslužbeno gospodarstvo mjereno radnom snagom. *Financijska praksa*, 21 (1-2), 169-194.
- ČUČKOVIĆ, N., 1997. Neslužbeno gospodarstvo i proces privatizacije. *Financijska praksa*, 21 (1-2), 259-276.
- DE SOTO, H., 2000. *The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. New York : Basic Books.
- EILAT, Y. and ZINNES, C., 2000. The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance. *CAER II Discussion Paper No. 83*.
- ETZIONI, A. and LAWRENCE, P. R. (eds.), 1991. *Socio-economics. Toward a New Synthesis*. New York ; London : M. E. Sharpe.
- ETZIONI, A., 1988. *The Moral Dimension: Toward a New Economics*. New York : The Free Press.
- FEIGE, E. L., 1990. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach. *World Development*, 18 (7), 989-1002.
- FEIGE, E. L., 1997. Neslužbena gospodarstva u tranziciji – nepoštivanje propisa i institucionalne promjene. *Financijska praksa*, 21 (5-6), 609-623.
- FRANIČEVIĆ, V., 1997a. Politička ekonomija neslužbenog gospodarstva – država i regulacija. *Financijska praksa*, 21 (1-2), 295-314.
- FRANIČEVIĆ, V., 1997b. Temeljne značajke neslužbenog gospodarstva. *Financijska praksa*, 21 (1-2), 45-70.
- GLINKINA, S., 1997. Osobitosti neslužbenoga gospodarstva tijekom tranzicije. *Financijska praksa*, 21 (5-6), 625-639.
- GOMART, E., 2000. Social Assessment of Poverty in Croatia. In: *Croatia: Economic Vulnerability and Welfare Study*. Washington : World Bank.
- GRANOVETTER, M., 1985. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 481-510.

- GRANOVETTER, M., 1992. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. In: M. ZEY, ed. *Decision Making. Alternatives to Rational Choice Models*. Newbury Park : Sage Publications.
- KARAJIĆ, N., 1995. Crna kutija racionalnosti. *Revija za sociologiju*, 26 (3-4), 141-149.
- KARAJIĆ, N., 2000. *Politička modernizacija: Prilozi sociologiji hrvatskoga društva*. Zagreb : Hrvatsko sociološko društvo : Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- KATUNARIĆ, V., 1999. Informacijsko doba i homofilija: rasprava o doprinosu sociologije mreža. *Revija za sociologiju*, 30 (1-2), 65-80.
- KORNAL, J., 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam : North Holland.
- KREGAR, J., 1997. Korupcija. *Financijska praksa*, 21 (5-6), 893-898.
- KREGAR, J., 1999. *Nastanak predatorskog kapitalizma i korupcija*. Zagreb: RIFIN.
- LACKO, M., 1997b. Međunarodna usporedba sivih gospodarstava višegradskih zemalja – mjerenje potrošnjom električne energije domaćinstava. *Financijska praksa*, 21 (5-6), 669-691.
- LACKO, M., 1997a. Jesu li točni podaci o potrošnji električne energije? – povećana potrošnja električne energije i neslužbeno gospodarstvo u postsocijalističkim zemljama. *Financijska praksa*, 21 (5-6), 693-713.
- LEWIS, A., WEBLEY, P. and FURNHAM, A., 1994. *The New Economic Mind. The Social Psychology of Economic Behaviour*. New York : Harvester Wheatsheaf.
- MERVAR, A. i NESTIĆ, D., 1999. Perspektive rasta hrvatskog gospodarstva. U: D. NESTIĆ, ur. *Makroekonomska politika i gospodarski rast*. Zagreb : Ekonomski institut.
- NORTH, D. C., 1989. Institutional Change and Economic History. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 145 (1), 238-245.
- NORTH, D. C., 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge : Cambridge University Press.
- OTT, K., 1997. Gospodarska politika i neslužbeno gospodarstvo. *Financijska praksa*, 21 (1-2), 29-44.
- PULJIZ, V., 1998. Globalizacija i socijalna država. U: S. ZRINŠČAK, ur. *Globalizacija i socijalna država*. Zagreb : Studijski centar socijalnog rada Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- PUTNAM, R. D., 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton ; New York : Princeton University Press.
- SHARP, A. M., REGISTER, C. A. and GRIMES, P. W., 1998. *Economics of Social Issues*. Boston : Irwin : McGraw-Hill.

- ŠTULHOFER, A. i KARAJIĆ, N., 1996. *Sociokulturni aspekti tranzicije: Hrvatska 1996*. Zagreb : Ekonomski institut.
- ŠTULHOFER, A., 1997. Sociokulturni aspekti neslužbenog gospodarstva – između oportunitizma i nepovjerenja. *Financijska praksa*, 21 (1-2), 125-140.
- SVJETSKA BANKA, 2000. *Hrvatska: studija o ekonomskoj ranjivosti i socijalnom blagostanju*. Dokument Svjetske banke (nacrtno).
- SWEDBERG, R. M., 1991. The Battle of Methods: Toward a Paradigm Shift? In: A. ETZIONI and P. R. LAWRENCE, eds. *Socio-Economics. Toward a New Synthesis*. New York : M. E. Sharpe.
- WORLD BANK, 2001. *Croatia: Economic Vulnerability and Welfare Study*. Report No. 22079-HR.

N e n a d K a r a j i ć : P o v e r t y a n d t h e U n d e r g r o u n d E c o n o m y i n C r o a t i a – Q u a l i t a t i v e A s p e c t s

Summary

Both the phenomena of poverty and the underground economy (UE), part of the relationship between which is examined in this paper, are in many ways symptoms of the transitional crisis, that is are expressions of the weakening of social norms to do with the credibility of the concepts of morality and social justice. In addition the UE is largely connected with a heritage of failure to respect regulations left over from the pre-transition period. Within the framework of this point of reference, the importance and role of the shadow economy at three basic hypothetical levels are explained.

At the first there is an endeavour to show that the size of the informal activities in the transitional period takes place within a structure of restrictions and incentives that derive from the official economy (OE), which is regulated the government itself. That suggests the existence of a continuum from the official to the unofficial economy, and this in the end contributes to the further reproduction of concealed activities and the increase in social inequalities.

At the second assumed level there is a search for recognisable differences among incentives to take part in the informal sector, and it is shown that the need for taking part in the UE, and the factors in its growth, will change depending on the context and speed of the transformation of the political and social scene in the direction of the best developed market systems.

The third part of the paper examines the features and distribution of grey activities in the population of the poor in Croatia. The qualitative analysis carried out suggests that the UE is only increasing the existing social differences among the poor and the non-poor. At the level of the stated hypothetical consideration it is appropriate to assume that the competitiveness of the poor as against other social groups is doubly reduced in the formal and in the informal part of the Croatian economy. With the restricted opportunities that are threatening in the official and the unofficial labour

market, the vulnerability of the poor is accelerated by the redistributing inconsistencies in the social transfers. As a consequence, the final thesis is erected that there is a powerful polarisation between those included in or excluded from the social networks and that there is an enhanced social exclusion of the poor in Croatian society.

Key words: underground economy, poverty, social networks, social inequality, social exclusion